

Гендерні відносини в українській родині

Гендер і сім'ю як соціальні інститути не можна розглядати роздільно, оскільки вони нерозривно взаємопов'язані. Традиційні гендерні ролі історично склалися саме в родині, а вже потім були винесені на ринок праці як переважно “жіночі” — вихователь (вчитель, викладач, няня у дитячому садку), годувальниця (повар, офіціант), травник (лікар, медсестра) та інші функції з обслуговування первинних потреб членів родини — або “чоловічі”

професії (які передбачали передовсім забезпечення членів родини матеріальними засобами існування — роль “здобувача”). До того ж, саме в сім’ї починається гендерна соціалізація дитини із засвоєння цих самих гендерних ролей.

Гендерні проблеми у сфері сімейних відносин стосуються гендерної нерівності в сімейному осередку, а також тих контекстуальних щодо них обставин та стереотипних уявлень, які її підтримують. До переліку актуальних гендерних проблем, наявних у сьогоденних сімейних відносинах в Україні, слід віднести такі:

- ослаблення відповідальності чоловіка за дружину й дітей внаслідок того, що шлюб перестав бути довічним соціальним інститутом;
- високий рівень розлучень та конфліктності в сучасних родинях;
- подвійне, а на селі потрійне завантаження жінок (домашня праця, присадибне господарство та робота найманою працівницею на приватному чи державному підприємстві);
- невиконання домашніх обов’язків та обов’язків із виховання дітей з боку чоловіка (так зване “приховане безбатьківство”);
- фізичне та психологічне насильство щодо осіб обох статей, а також сексуальні злочинні дії щодо дівчат та жінок у родинях;
- архаїчна гендерна соціалізація дітей та підлітків, ґрунтована на застарілих уявленнях про жорсткий розподіл сімейних ролей на “чоловічі” та “жіночі”, який уже не відповідає ані реаліям сучасного життя, ані практиці партнерських відносин сучасного подружжя.

Особливо треба наголосити, що останнім десятиріччям з’явилося багато публікацій, де термін “гендер” використовують замість терміна “стать”. Причому автори цих публікацій, як правило, не розуміють, що гендер у сенсі соціальної статі людини, — поняття, введене у науковий обіг тому, що воно дає змогу знайти й пояснити факти дискримінаційних явищ, які присутні у відносинах двох статей у суспільстві. *Явища, нейтральні під кутом зору рівності/нерівності чи наявності дискримінації за ознакою статі, не можуть бути визначені як гендерні, тож термін “гендер” не слід застосовувати до їх аналізу чи опису.*

На жаль, ця методологічна похибка має місце у багатьох наукових публікаціях, які використовують термін “гендер”. Так, тематика зацікавленості екологічними проблемами залежно від статі опитуваних, оцінки жінками й чоловіками житлових умов, матеріального статусу сім’ї за самооцінками українських жінок і чоловіків, стану здоров’я жінок і чоловіків — усе це нічого спільного з гендерними дослідженнями не має, крім того, що йдеться про чоловіків і жінок. Це проблеми екології, економіки та медичної науки й демографії. *Гендерна проблема з’являється тільки тоді, коли можна побачити дискримінаційні моменти у становищі чоловіків або жінок або коли, наприклад, висока смертність чоловіків зумовлена впливом на них патріархального гендерного стереотипу, за яким “чоловік не має постійно стежити за станом свого здоров’я, прислухатися до тих симптомів неблагополуччя, що подає йому організм”.*

Аналіз того, як складаються сучасні гендерні відносини в українській родині і в соціумі в цілому, потребує ретроспективного огляду способів розподілу в родині повноважень із прийняття рішень, зумовлених взаєминами чоловіка й жінки. Враховуючи, що ці взаємини між членами родини явно не приховано, але завжди ґрунтуються на тому чи іншому способі розподілу влади поміж ними, необхідно розглянути й такі явища, як *сімейна статеві-стратифікація* (розподіл влади між чоловіком і жінкою, батьками і дітьми), гендерний розподіл прав та обов'язків, гендерні відмінності у вихованні дітей (зокрема, порівняно вищий статус сина, ніж доньки, хоча члени родини цього можуть і не усвідомлювати).

Історія виникнення інституту сім'ї не така проста, як може видаватися за першого наближення до розгляду цієї теми. Залишаються дискусійними такі питання: чи існувала *нуклеарна родина* (ще її називають "подружньою" або родиною двох поколінь: батьків та їхніх дітей) за давніх часів чи це явище властиве тільки сучасному періоду історії людства? Чи дійсно існував *матріархат* як форма людської спільноти, де споріднення велося тільки по материнській лінії і де жінкам належала головна роль у розв'язанні важливих для роду/племені проблем виживання, і наскільки такий суспільний устрій був типовим для різних у просторовому й часовому вимірі груп людської популяції? У наш час історична наука вважає, що нуклеарна сім'я не будучи універсальною, фактично посідає провідне становище впродовж усієї людської історії й була панівною формою споріднення вже в часи мисливців і збирачів. Іноді кажуть, що нуклеарна родина виникла в результаті *індустріалізації* суспільства. Насправді її домінування в цей історичний період означає повернення до дуже давнього патерну [Фукуяма, 2002: с. 143].

Характеристика сучасної української сім'ї

Сімейні відносини в Україні регулюються "Сімейним кодексом України", ухваленим Верховною Радою України 10 січня 2002 року (набув чинності з 1 січня 2004 року) [Сімейний кодекс України, 2007: с. 4]. З погляду гендерної рівності Сімейний кодекс України можна схарактеризувати як прогресивний та доволі демократичний: він ліквідує юридичні підстави для дискримінації жінок і чоловіків у сфері сімейного, приватного життя. Уже в статті 1 вказано, що Кодекс регулює сімейні відносини з метою їх побудови "на паритетних засадах, на почуттях взаємної любові і поваги, взаємодопомоги і підтримки", а стаття 7 прямо визначає, що "жінка та чоловік мають рівні права і обов'язки у сімейних відносинах, пліоби та сім'ї".

У сучасній Україні переважною формою сімейної організації є проста (нуклеарна) сім'я. За даними статистики, у 2008 році середній показник кількості членів сімейного домогосподарства становив на селі 2,74, у міських поселеннях — 2,54 [Соціально-демографічні характеристики, 2008. с. 11]. Зведене до мінімуму значення середньої величини сімейних домогосподарств насамперед є наслідком високих темпів нуклеаризації сімей в Україні (процесу, що розпочався з 1960-х років). Ця тенденція триває і посилюється нині внаслідок подальшого поширення одностатевості та бездітності.

На думку українських демографів, особливу тривогу викликають такі тенденції, що характеризують еволюцію інституту сім'ї у наш час:

- поширення малодітності та зростання однодітності;
- стала тенденція збільшення кількості неповних сімей, які складаються переважно з матері та дітей (набагато рідше — батька й дітей) внаслідок підвищеної розлучуваності й безшлюбного материнства;
- тенденція до поступового розширення та урізноманітнення форм шлюбно-сімейних стосунків, ґрунтованих на консенсуальних (юридично неоформлених) шлюбах;
- поширення безшлюбної самотності та підвищення частки одинаків не лише у старшому, а й у молодшому шлюбному віці (внаслідок зубожіння, особливо відсутності житла для нової родини, підвищеної чоловічої смертності у середньому та старшому віці, поширення трудових міграцій).

Статистика фіксує дедалі більше погіршення демографічної ситуації в країні. Середня очікувана тривалість життя чоловіків та жінок в Україні загалом зменшується. У 2007 році середня очікувана тривалість життя чоловіків становила приблизно 62,5 а жінок — 74,2 року, що на 12 років більше, ніж у чоловіків [Соціальні індикатори, 2008: с. 35]. Треба зазначити, що існує біологічно зумовлена різниця в середній тривалості життя жінок і чоловіків, яка становить 8–10 років. Практично в усіх країнах жінки живуть довше, ніж чоловіки, проте в Україні ці показники дуже низькі як у жінок, так і в чоловіків.

Тривалість життя населення почала зменшуватися з розгортанням економічних реформ, закриттям підприємств і масовим падінням рівня життя населення України (див. табл. 1). Найгіршими за цим показником роками була середина 1990-х, коли середня тривалість життя чоловіків становила приблизно 61,4, а жінок — 72,7, а тривалість життя українських жінок і чоловіків із сільської місцевості була ще меншою. Для порівняння: максимальна тривалість життя в Україні припадала на 1965–1966 роки і становила 68,0 років для чоловіків та 74,5 — для жінок. Останніми роками, починаючи з 2000-го, ця ситуація поліпшується, хоча й повільно. Ці явища вказують на необхідність великої просвітницької роботи щодо здорового способу життя, спрямованої передусім на чоловіків, оскільки такі негативні явища, як тютюнокуріння, алкоголізм і наркоманія, більше поширені саме серед них. За даними соціологічних опитувань населення України, жінки курять у два рази менше, ніж чоловіки, а також менше вживають алкоголь. Так, близько третини жінок ніколи не вживають алкоголь, тоді як лише десята частка чоловіків дотримуються такої лінії поведінки щодо вживання алкоголю [Гендерні стереотипи, 2007: с. 86, 120, 119].

Крім того, чоловіки, за свідченням медичної статистики, рідше звертаються до лікарів, аніж жінки, і тому іноді потрапляють до лікарень занадто пізно. Тому до причин порівняно меншої тривалості життя чоловіків слід залічити і їхнє небажання звертатися до лікарів через поширений стереотип “чоловічої” поведінки, згідно з яким “чоловік має бути здоровим, міцним, ніколи не хворіти і не скаржитися на стан свого здоров'я”. Ця ситуація також

потребує просвітницьких заходів, спрямованих на чоловіків як гендерну групу.

Таблиця 1

Середня очікувана тривалість життя в Україні при народженні

Роки	Обидві статі	Чоловіки	Жінки
1991–1992	69,30	64,20	74,18
1995–1996	66,93	61,40	72,65
1999–2000	67,91	62,44	74,08
2003–2004	68,22	62,60	74,05
2004–2005	67,96	62,23	73,97
2005–2006	68,10	62,38	74,06
2006–2007	68,25	62,51	74,22

Джерело: [Соціальні індикатори, 2008: с. 35].

Радикальні зміни, що заторкнули всі сфери життя нашого суспільства в останні десятиліття, першою чергою відбилися на становищі сім'ї. Зокрема з'явилося явище, яке дістало назву "фемінізація бідності": жінки-пенсіонерки та самотні жінки з дітьми здебільшого опинилися за межею бідності. Поява нових проблем (як і різке загострення старих) актуалізують питання про те, як за цих важких економічних і соціальних умов реалізувати свої орієнтації на створення родини, народження дітей, матеріальну забезпеченість, налагоджений побут, повноцінне дозвілля, якісне виховання й навчання дітей. За даними обстеження домогосподарств України, дедалі поширенішою стає одностаттєва сім'я. Майже 70,9% сімей, що мають дітей, — це родини, де зростає тільки одна дитина, і тільки у кожній четвертій родині (25,4%) — дві дитини. Сім'ї з трьома й більше дітьми є рідкісними, їхня питома вага не перевищує 3,7% [Соціально-демографічні характеристики, 2008: с. 13]. При цьому станом на 2008 рік кожна п'ята українська родина (19,4%) була неповною. І в більшості неповних родин (91,9%) дітей виховує мати [Соціально-демографічні характеристики, 2008: с. 17].

Починаючи з 1990-х років в Україні спостерігається зменшення кількості офіційно оформлюваних шлюбів (див. табл. 2), хоча просте порівняння кількості зареєстрованих за рік шлюбів не є коректним (потрібно врахувати так звані "демографічні хвилі", зумовлені тим, що в різні роки на шлюбний ринок виходить різна кількість молоді внаслідок різних рівнів народжуваності приблизно за два десятиріччя перед тим). Але тенденція зменшення шлюбності лишається виразною і з урахуванням вище означеного фактора. Це явище зумовлене двома головними причинами: по-перше, в умовах різкого падіння рівня життя, яке припало на 1990-ті роки, різко погіршилися матеріальні можливості, необхідні для формування нової родини. Молодому чоловікові простіше було залишатися самотнім, ніж брати відповідальність за дружину і майбутніх дітей. По-друге, в ті самі роки Україна була охоплена другою хвилею "сексуальної революції", що дуже сильно похитнула моральні норми взаємовідносин статей у молодіжному

середовищі. Це призвело до легалізації дошлюбного сексуального досвіду та консенсуальних шлюбів.

Таблиця 2

Народжуваність, шлюби та розлучення в Україні

Рік	Кількість народжених дітей (тис.)	% дітей, народжених жінками, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі (% до всіх новонароджених)	Кількість зареєстрованих шлюбів (тис.)	Кількість зареєстрованих розлучень (тис.)
1990	657,2	11,2	482,8	192,8
1995	492,9	13,2	431,7	198,3
2000	385,1	17,3	274,5	197,3
2005	426,1	21,4	332,1	183,5
2006	460,4	21,1	355,0	179,1
2007	416,4	21,4	343,5	178,1

Джерело: [Державний комітет статистики України].

Як відомо, феномен зменшення шлюбності призводить до збільшення показника позашлюбної народжуваності, що й спостерігається нині. Відсоток дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі (порівняно з усіма новонародженими), у 1990 році сягав 11,2%; у 2007 році цей показник становив уже 21,4%, тобто кожна п'ята дитина була народжена поза зареєстрованим шлюбом.

Таким чином, ностальгія за традицією багатодітності, яка часто простежується в обговореннях шляхів відродження української національної культури, як і спроби пропагувати багатодітність у родині як засіб від усіх лих, у тому числі й пов'язаних із трудовим і моральним вихованням молоді, навряд чи матимуть відчутний ефект. Зазначу, що традиції багатодітності в нас утрачені безповоротно і не слід мати ілюзій з цього приводу. Регулювання кількості дітей — загальна тенденція цивілізованих країн. Це викликано цілим комплексом причин, головними з яких є: зрослі вимоги до матеріального й культурного рівня життя і, особливо, до якості виховання дітей; висока зайнятість жінок у сфері суспільного виробництва; поширення цінності особистої кар'єри і самовираження жінки не тільки в родині та дітях, а й у професійній діяльності; має місце й переважання “споживчих” орієнтацій як у жінок, так і в чоловіків. Так само частою причиною однодітності або бездітності є нестабільність самого шлюбу, його висока конфліктність і невпевненість жінки в тому, що він не розпадеться. Однак більшість експертів у царині сімейних відносин однастайно вважають, що головною причиною обмеження народжуваності є прагнення батьків поліпшити життєві шанси своїх дітей у довготерміновій перспективі. Зараз показник рівня народжуваності становить 11 дітей на 10 жінок дітородного віку. Постає питання про основні причини низького рівня народжуваності в нашій країні: що це — низький рівень життя населення, стан здоров'я жінок та чоловіків, чи, може, зміни у відносинах поміж статями та ставленні до батьківства? Певні відповіді на ці питання дають результати опитувань населення України. Голов-

ною умовою, за якої і чоловіки, й жінки стали б розглядати питання про народження дитини (див. табл. 3), є підвищення матеріального добробуту, цієї точки зору дотримується близько третини жінок (29%) та більше чверті чоловіків (27%). Значні надії опитані жінки й чоловіки покладають на державу; до варіанта відповіді “за умов посилення соціального захисту материнства і дитинства” приєдналися 13% жінок та 8% чоловіків, причому ця умова зайняла друге місце серед усіх варіантів відповідей. На третьому за частотою згадування місці — отримання власного житла (11% жінок і стільки ж чоловіків). Водночас аналіз цих даних показує й наявність певних гендерних відмінностей. Жінки частіше, ніж чоловіки, обирають відповіді, пов’язані з умовами поєднання роботи й домашніх обов’язків, з покращенням відносин зі шлюбним партнером, із більш гнучким графіком власної зайнятості, посиленням соціального захисту материнства та дитинства.

Очевидно, що в цьому напрямі й потрібно розвивати гендерну соціальну політику — не тільки механічно збільшувати матеріальну допомогу на дитину, а й зміцнювати такі державні механізми сімейної політики, як введення гнучких робочих графіків, менші податки для батьків неповнолітніх дітей, можливість часткової зайнятості для батьків, що мають малих дітей, забезпечення потреб у дошкільних дитячих закладах тощо.

Таблиця 3

Умови, за яких жінки та чоловіки погодилися б мати дитину, 2007, %*

Умови для народження дитини	Чоловіки	Жінки
Після підвищення власного матеріального добробуту	29	27
За наявності постійної роботи	9	9
За умов більш гнучкого графіка власної зайнятості	1	3
Після отримання власного житла	11	11
Після покращення відносин із чоловіком/дружиною	4	7
За умов меншого завантаження на роботі	2	3
За умов допомоги щодо домашньої роботи	1	3
За умов поліпшення і збільшення площі квартири /дому	5	6
За умов проходження лікування	2	3
За умов посилення соціального захисту материнства і дитинства	8	13
Не залежно ні від чого	13	8
Важко відповісти	18	13

* Таблиця розрахована на підставі даних дослідження “Опитування громадської думки щодо гендерних стереотипів та ставлення до гендерних проблем” (2007 рік). Здійснено Центром соціальних експертиз. Вибірка становила 1777 респондентів. Відхилення від 100% пояснюється тим, що респондент мав можливість обрати кілька варіантів відповіді.

Можна говорити про певні явища трансформації інституту сім’ї. Наразі число розлучень не зростає, зокрема 2006 року їхня кількість була удвічі менше.

шою за кількість зареєстрованих шлюбів; однак наші співгромадяни вступають у шлюби рідше, ніж у 1980-х чи на початку 1990-х років. Поступово, але зростає чисельність консенсуальних (незареєстрованих) шлюбів. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, частка незареєстрованих шлюбів становила 7% до всіх шлюбів. Це може означати, з одного боку, що в Україні, як і в інших європейських країнах, набуває дедалі більшої популярності така альтернативна форма сімейного життя, як *співжиття*, внаслідок поширення переконання серед тих, хто цю форму обирає, в тому, що основним є не реєстрація шлюбу, а почуття до партнера. З іншого боку, як уже було сказано, іноді саме цю форму обирають вимушено, внаслідок відсутності матеріальних умов для створення традиційної родини. Скажімо, молодь, яка обирає таке співжиття, не в змозі навіть винаймати житло, і кожен з партнерів такої пари продовжує проживати у помешканнях своїх батьків.

Гендерний розподіл домогосподарчої праці

Основний тягар у забезпеченні базових потреб членів родини традиційно припадає на жінок, на яких покладено завдання з виживання сім'ї за складних економічних умов.

Згідно з "Опитуванням громадської думки щодо гендерних стереотипів та ставлення до гендерних проблем", проведеним 2007 року Центром соціальних експертиз за підтримки Програми рівних можливостей ($N = 1777$), середньотижнева тривалість домогосподарської праці у більш ніж половини жінок (56%) становить від 15 до 60 годин, тобто від 2 до 8,5 годин щоденної праці щодня з обслуговування потреб родини. Натомість серед чоловіків тільки третина (34%) теж багато працюють по дому, витрачаючи від 15 до 60 годин на тиждень (із них 21% — від 15 до 30 годин). Така велика завантаженість більш ніж половини жінок і третини чоловіків домашніми справами пояснюється тим, що не лише сільське населення має підсобне господарство (город, свійська птиця й худоба), а й значна частина мешканців міст, особливо малих.

Інтерв'ю із сільськими жінками [Лаврінченко, 2007: с. 12] теж показали значну перевантаженість жінок домашніми справами: 94% із них постійно готують їжу, 91% — регулярно займаються пранням та прасуванням, 79% прибирають. Водночас серед їхніх чоловіків ніхто ніколи не прибирає, тільки 12% займаються приготуванням їжі, а 3% — пранням. Але треба сказати, що на працю в особистому підсобному господарстві чоловіки, як і жінки, також витрачають багато часу.

Згідно з отриманими відповідями (див. табл. 4), саме жінка є основним працівником удома: 67% хатніх справ робиться руками жінок, чоловіки виконують тільки одну десяту їх, решту (13%) — виконують або батьки, або діти. Найбільше жінки завантажені приготуванням їжі (74%), пранням (76%), прасуванням (74%) та миттям посуду (72%). Зазначмо, що ці види домашньої роботи (окрім приготування їжі) можуть бути повністю механізовані. Але зараз Україна за рівнем облаштування домівки для виконання хатньої роботи посідає останнє місце серед європейських країн [Головаха, Горбачик, Панина, 2006: с. 81], тому широке впровадження таких механізмів, як пральні, сушильні та посудомийні машини, — це шлях до скоро-